

การเปลี่ยนแปลงฐานย่านสำเพ็ง กรณีศึกษาตรอกอิศรานุภาพ

Morphology Transformation of Sampeng Neighborhood: Itsranuphap Alley

รับบทความ	12/03/2021
แก้ไขบทความ	06/04/2021
ยอมรับบทความ	08/04/2021

ญาณิน ธัญกิจจานุกิจ เทตศักดิ์ เตชะกิจจจร
ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Yanin Thunkijjanukij, Terdsak Tachakitkachorn
Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University
yaninmue@gmail.com, terdsak.t@chula.ac.th

บทคัดย่อ

สำเพ็ง เป็นย่านการค้าชาวจีนนอกกำแพงเมืองที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ มีอาณาเขตตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มถึงคลองวัดสำเพ็งหรือวัดจักรวรรดิถึงวัดปทุมคงคา ในปัจจุบันมีงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พื้นที่และถนนสำคัญในย่านอย่างถนนเยาวราชและถนนทรงวาด แต่ยังขาดความต่อเนื่องในการอธิบายกายภาพของย่านโดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้นการตั้งถิ่นฐานชุมชนจีนในสำเพ็ง ตรอกอิศรานุภาพเป็นเส้นทางสัญจรแนวขวางกับแม่น้ำเจ้าพระยาและถนนสำเพ็ง และเคยเป็นศูนย์กลางสำคัญของย่าน จึงเลือกเป็นกรณีศึกษาเพื่อทำความเข้าใจฐานและความสำคัญของตรอกอิศรานุภาพที่มีต่อย่านสำเพ็ง โดยวิเคราะห์ข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคม ร่วมกับข้อมูลจากแผนที่ต่าง ๆ และการถือครองที่ดิน

จากการวิเคราะห์สามารถสรุปเกี่ยวกับตรอกอิศรานุภาพได้ดังนี้ 1) เป็นเส้นทางในแกนขวางกับแม่น้ำและถนนสำเพ็งที่มีอยู่ก่อนตั้งชุมชนและมีความสำคัญกับชุมชน 2) ตั้งอยู่บนบริบทของขนั้สวนโดยเป็นแนวคันดินระหว่างขนั้สวนที่พัฒนาเป็นตรอกทางเดิน 3) เป็นเส้นทางเชื่อมองค์ประกอบสำคัญของชุมชน ได้แก่ ท่าน้ำ ศาลเจ้า โรงเรียน ตลาด และวัด 4) ที่ดินในบริเวณนั้นมีกลุ่มที่เป็นของทรัพย์สินพระมหากษัตริย์และชาวจีนที่สำคัญในสำเพ็งและตลาดน้อย แสดงให้เห็นถึงการเป็นเส้นทางหลักที่มีชุมชนอยู่อย่างหนาแน่นจนมีการลงทุนพัฒนาที่ดินเป็นตลาดและตึกแถวให้เช่า ผลการศึกษาสามารถนำไปขยายผลเพื่อสร้างความต่อเนื่องของข้อมูลเชิงพื้นที่และเชิงประวัติศาสตร์ของย่านและเส้นทางอื่น ๆ ในบริบทที่ใกล้เคียงกัน

คำสำคัญ: ฐานฐานวิทยา ชุมชนจีน ย่านการค้า กรุงรัตนโกสินทร์ สำเพ็ง

Abstract

Sampeng is a Chinese community outside the old city wall. It emerged in the same time with Rattanakosin Kingdom in the area between Wat Sampluem canal and Wat Sampeng canal. History and important roads in the area are studied but details in the period before that were not clarified especially in term of physical and morphological study. Itsaranuphap alley is diagonal walkway between Chaopraya river and Sampeng road. The purpose of this study is to understand morphology and importance of Itsaranuphap alley in Sampeng neighborhood by reviewing literature in historical, economic, and social aspect, related theories and methods, old maps, and GIS.

The study has found that, Itsaranuphap alley plays an important role in the community as a walkway connecting the river with Chinese community and further orchard areas. The alley connects to many landmarks and important places in Sampeng starting from pier, old shrine, school, markets to temples and has been used as a shortcut between main roads. The study about owners of plots around Itsaranuphap alley indicated that the areas had a density of business activities invested by the government and Chinese businessmen especially in land development by building shophouse for rent. The findings and methods in this study can be adapted for further use in other study areas with context resembled to Itsaranuphap alley.

keywords: *Morphology, Chinese community, Downtown, Rattanakosin, Sampeng*

บทนำ

สำเพ็ง พื้นที่ระหว่างคลองวัดสามปลื้มถึงคลองวัดสำเพ็ง หรือบริเวณวัดจักรวรรดิถึงวัดปทุมคงคาในปัจจุบัน เดิมเป็นพื้นที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยา มีวัดเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยาตั้งอยู่หลายแห่ง กระทั่งชุมชนชาวจีนได้ย้ายมาจากบริเวณท่าเตียนในช่วงเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยทำเลที่ยาวขนานริมแม่น้ำสายสำคัญและความถนัดในการค้าขายของชาวจีน ทำให้สำเพ็งกลายเป็นย่านการค้าสำคัญบริเวณนอกกำแพงเมือง ความรุ่งเรืองในการค้าขายทำให้ชุมชนขยายตัวจากริมน้ำเข้าไปในพื้นที่สวนและขยายลงมาบริเวณตลาดน้อย เมื่อมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษม ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง และตัดถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ 4 ทำให้เกิดการขยายตัวครั้งใหญ่ของเมืองและชุมชนจีนในสำเพ็งและพัฒนาเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการค้าที่คงเอกลักษณ์ความเป็นจีนรวมอยู่ด้วย ดังจะเห็นได้จากโกดังและอาคารต่าง ๆ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางกายภาพที่สะท้อนว่าในอดีตบริเวณนี้เป็นท่าเรือสำคัญและมีการขนถ่ายสินค้าจำนวนมาก และศาลเจ้าจำนวนมากที่กระจายอยู่ในตรอกซอยต่าง ๆ ตามความนับถือของชาวจีนกลุ่มภาษาต่าง ๆ ในพื้นที่

ตรอกอิศรานุภาพในปัจจุบัน เป็นเส้นทางที่เชื่อมจากถนนทรงวาด ขึ้นไปติดกับถนนเยาวราชและถนนเจริญกรุง และสิ้นสุดที่บริเวณวัดมังกร โดยผ่านสถานที่สำคัญของชุมชนตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาหลายแห่ง เช่น ศาลเจ้าเล่าปุนเจ้ากั๋ง โรงเรียนเผยอิง ตลาดเก่า ศาลเจ้าเหล่งบัวเอี้ย และวัดมังกร และจากแผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2430 และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ พบว่าในขณะที่เส้นทางสัญจรในแนวขวางกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยู่บริเวณเดียวกันยังเป็นคลองและลำประโดงสำหรับสัญจรและทำเกษตรกรรม ตรอกอิศรานุภาพเป็นทางสัญจรทางบกอยู่แล้ว และเชื่อมจากบริเวณทำน้ำศาลเจ้ายาวขึ้นไปถึงคลองมังกรบริเวณวัดพลับพลายักษ์ ผ่านศาลเจ้า ตลาดเก่า และชุมชนต่าง ๆ ในย่านสำเพ็ง แสดงให้เห็นถึงการเป็นเส้นทางสัญจรทางบกเส้นสำคัญของย่านที่มีการใช้งานมาอย่างต่อเนื่อง

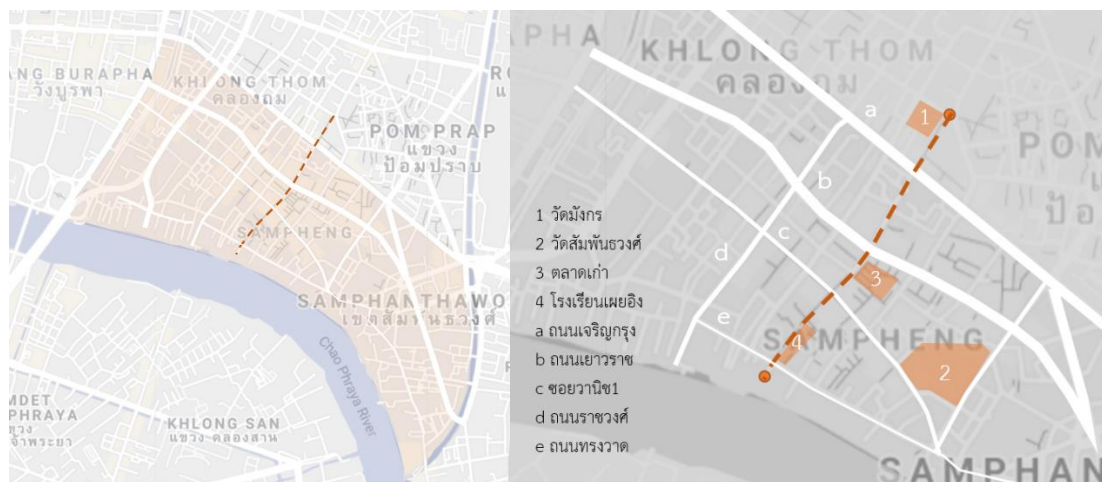
จากการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัย พบว่าการศึกษาพื้นที่ในย่านสำเพ็งที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม การศึกษาเกี่ยวกับลักษณะและองค์ประกอบทางกายภาพยังมีไม่มาก นอกจากนี้ยังมีการศึกษาที่เกี่ยวกับอัตลักษณ์และพื้นที่บริเวณถนนสายต่าง ๆ เช่น ถนนเยาวราช และถนนทรงวาด ซึ่งเป็นถนนที่ตัดในรัชกาลที่ 5 และเป็นถนนหลักในแนวขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นเดียวกับถนนสำเพ็ง ในส่วนของทางสัญจรแนวขวางกับแม่น้ำที่เป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างถนนหลักอย่างตรอกอิศรานุภาพ ถนนมังกร หรือถนนเยาวพาณิข ยังไม่มีการศึกษารายละเอียดมากนัก โดยเฉพาะในช่วงเวลาก่อนรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงที่มีผลให้เส้นทางสัญจร รูปแปลงที่ดิน และการใช้งานพื้นที่ในชุมชนมีลักษณะดังที่เห็นได้ในปัจจุบัน การศึกษาในประเด็นนี้จะทำให้เข้าใจความเป็นมาของพื้นที่ในปัจจุบัน รับรู้ถึงคุณค่า และใช้ข้อมูลในการวางแผนและพัฒนาย่านในอนาคต

วัตถุประสงค์ในการศึกษา

เพื่อทำความเข้าใจพื้นฐานและความสำคัญของตรอกอิศรานุภาพที่มีต่อย่านสำเพ็ง

ขอบเขตของการศึกษา

มีขอบเขตด้านพื้นที่คือพื้นที่ย่านสำเพ็งโดยเน้นบริเวณตรอกอิศรานุภาพ ซึ่งยาวตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาไปจรดถนนพลับพลายักษ์ และขอบเขตด้านเวลาดังแต่ก่อนรัชกาลที่ 1 โปรดให้คนจีนย้ายมาบริเวณสำเพ็ง (ภาพที่ 1)

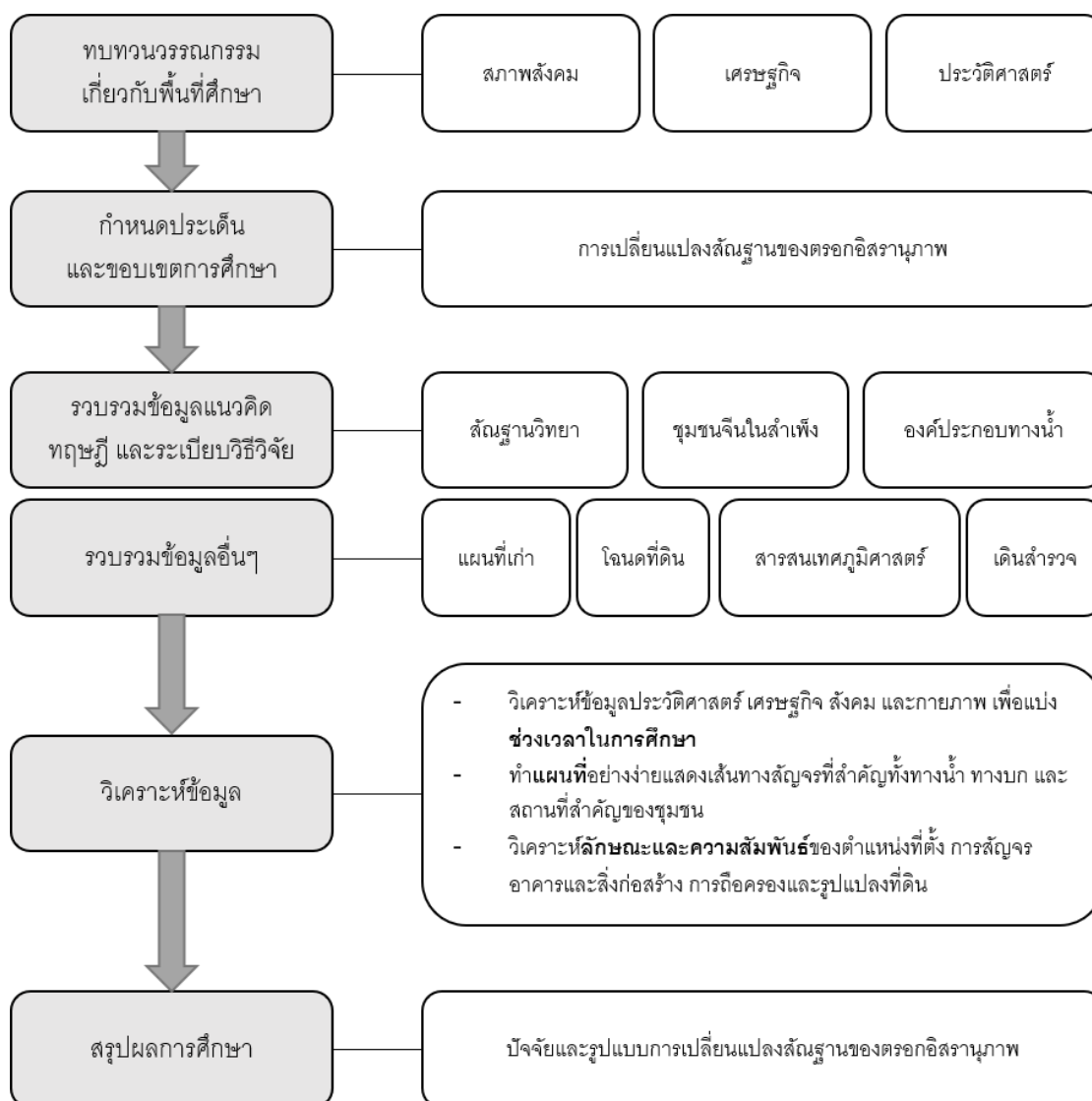

ภาพ 1 ขอบเขตการศึกษาและตำแหน่งของตรอกอิศรานุภาพในย่านสำเพ็ง
ที่มา แผนที่ฐานจาก google map

ระเบียบวิธีศึกษา

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงสัณฐานของตรอกอิศรานุภาพ เป็นการศึกษาสัณฐานของพื้นที่โดยอาศัยข้อมูลทั้งทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และสถาปัตยกรรม ผ่านการศึกษาจากแนวคิด งานวิจัย รวมถึงการสำรวจในพื้นที่ เพื่อทำแผนที่แสดงเส้นทางสัญจรและอาคารสำคัญที่เกี่ยวข้องกับตรอกอิศรานุภาพแล้วนำมาวิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลที่ดินและข้อมูลทางประวัติศาสตร์ สรุปผลเป็นข้อค้นพบเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสัณฐานของตรอกอิศรานุภาพ โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ สภาพเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ย่านสำเพ็งโดยรวมและตรอกอิศรานุภาพ
2. รวบรวมข้อมูลการถือครองที่ดิน แผนที่เก่า แนวคิดเกี่ยวกับสัณฐานวิทยา การเปลี่ยนแปลงทางสัญจรจากทางน้ำไปเป็นทางบก ชุมชนจีนในสำเพ็ง บริบทของชนชั้นสวน รวมถึงการสำรวจภาคสนาม
3. วิเคราะห์ลักษณะทางกายภาพของตรอกอิศรานุภาพ ได้แก่ ตำแหน่งที่ตั้ง การสัญจร อาคารและสิ่งก่อสร้าง การถือครองและรูปแบบที่ดิน โดยเทียบเคียงกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคมทั้งในภาพรวมของย่านและของเมืองตามช่วงเวลาต่าง ๆ และแบ่งช่วงเวลาของการศึกษาจากเหตุการณ์สำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพตรอกอิศรานุภาพ นำข้อมูลมาจัดทำเป็นแผนที่อย่างง่ายตามช่วงเวลาการศึกษา และวิเคราะห์หาความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและความสำคัญของตรอกต่อย่านสำเพ็ง
4. สรุปผลการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสัณฐานย่านสำเพ็ง กรณีศึกษาตรอกอิศรานุภาพ

ภาพ 2 ระเบียบวิธีศึกษา

แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่เริ่มต้นจากการเป็นเมืองฐานน้ำซึ่งมีรูปแบบการสร้างเมืองที่สืบทอดมาจากกรุงศรีอยุธยา มีการตั้งชุมชนตามแนวคลองลัด คลองขุด และขยายพื้นที่ทำกินด้วยเส้นทางสัญจรทางน้ำ ต่อมาเมื่อเกิดการเปลี่ยนผ่านไปสู่สังคมการค้าโดยชุมชนต่าง ๆ หลากชาติพันธุ์ ทำให้เกิดการพัฒนามาเป็นเมืองฐานบกที่เกาะตัวอยู่ตามโครงข่ายถนน ขอย และซอยลัด และเกิดการกระจายตัวของเมืองด้วยทางสัญจรทางบก (สิงหนาท แสงสีหนาท, 2563, น.92-125) การเปลี่ยนแปลงของทางน้ำในกรุงเทพฯ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับรูปแบบเมืองซึ่งส่งผลมาจนถึงปัจจุบัน โดยจากการศึกษาโดยแบ่งทางสัญจรทางน้ำเป็นช่วงก่อนและหลังทำสนธิสัญญาเบาว์ริง และจำแนกประเภททางสัญจรทางบกเป็นทางหลักและทางรอง พบว่าทางน้ำใหม่ (หลังสนธิสัญญา) เปลี่ยนแปลงเป็นถนนหลัก และทางน้ำเก่า (ก่อนสนธิสัญญา) เปลี่ยนแปลงเป็นถนนรอง ถนนเหล่านี้เป็นตัวกำหนดแปลงที่ดิน แนวแปลงที่ดินกำหนดแนวอาคาร และแนวอาคารส่งผลต่อรูปแบบของเมือง (ศิริวัฒน์ สารเชตต์, 2552)

การอ่านองค์ประกอบทางสัญจรทางน้ำของกรุงเทพฯ คลองหลักในช่วงก่อนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และทางน้ำระดับรอง เช่น ลำประโดง ขนดสวน ที่กระจายตัวอยู่เดิมในพื้นที่ สามารถอนุมานได้ว่าเป็นคลองสวนที่มีตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานในบริเวณบางกอกสมัยอยุธยา คลองหลักเก่าในย่านลำเพ็ง เช่น คลองวัดสามปลื้ม คลองวัดพลับพลาชัย ส่วนคลองหลักหลัง

สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในย่านสำเพ็ง เช่น คลองรอบกรุง คลองผดุงกรุงเกษม การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบน้ำในกรุงรัตนโกสินทร์สามารถจำแนกได้เป็น 3 ประเภท

1. จากองค์ประกอบน้ำเป็นพื้นที่ดิน อาจเกิดจากการที่ทางน้ำดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของการถือครองพื้นที่ใกล้เคียง
2. จากองค์ประกอบน้ำเป็นถนน เกิดจากการใช้งานทางน้ำนั้นโดยคนในพื้นที่มานาน หรือได้รับการยินยอมจากผู้ถือครอง
3. จากองค์ประกอบน้ำเป็นทั้งพื้นที่ดินและถนน เป็นประเภทที่พบได้มากที่สุด เนื่องจากการพัฒนาพื้นที่อาจไม่จำเป็นต้องใช้พื้นที่ทั้งหมดขององค์ประกอบน้ำ จึงแบ่งส่วนที่เหลืกลับมาเป็นส่วนหนึ่งในการถือครองของพื้นที่ใกล้เคียง

ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบน้ำและพื้นที่ริมน้ำในเครือข่ายคลองเก่าจะมีลักษณะแบบองค์ประกอบน้ำอยู่ระหว่างพื้นที่ดิน อาจเกิดจากการถือครองพื้นที่ริมน้ำโดยชาวบ้าน วัง หรือวัด ตั้งแต่ก่อนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเป็นสาธารณะในพื้นที่ย่อยเนื่องจากการใช้งานร่วมกัน จึงพัฒนาเป็นถนนและตรอกซอยในภายหลัง ส่วนในพื้นที่เครือข่ายคลองใหม่จะมีการพัฒนาที่แตกต่างออกไป เช่น การสร้างถนนพร้อมการขุดคลอง (เทิดศักดิ์ เตะชะกิจจจร, 2553, น. 67-82)

ผลการศึกษา

สำเพ็ง เริ่มต้นจากการที่รัชกาลที่ 1 โปรดให้พระยาราชาศรีสุริยวงศ์และพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2531) ซึ่งในปัจจุบันคือถนนมหาจักรข้างวัดจักรวรรดิและบริเวณวัดพุทธมณฑล ตามลำดับ โดยพื้นที่สำเพ็งก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นพื้นที่สวนและป่า มีการขุดคลองเพื่อใช้สัญจรและทำเกษตรกรรม (เทิดศักดิ์ เตะชะกิจจจร, 2553, น.67-82) การปลูกบ้านเรือนน่าจะเริ่มปลูกจากทางซีกขวาของถนนสำเพ็ง เพราะใกล้แม่น้ำ โดยปลูกเป็นหมู่ ๆ เว้นช่องให้เป็นตรอกหรือซอยสำหรับเดินลงไปทำน้ำซึ่งเป็นท่าเรือและท่าสำเภา ส่วนทางซีกซ้ายเดิมก็คงจะปลูกกันน้อย แต่ก็ปลูกเป็นหมู่ ๆ โดยอาศัยแนวประตูสะพานหันเช่นกัน ทั้งสองข้างมีอาคารยกเอียงไปมาทั้งสองฝั่งโดยเว้นช่องระหว่างกลางให้เป็นถนนใหญ่สำหรับเป็นทางเดินเข้าพระนครหรือลงไปทางข้างล่าง จึงเกิดเป็นถนนสามเพ็งยาวเหยียดขึ้นเป็นครั้งแรก ส่วนฝั่งซ้ายของถนนสามเพ็งก็ปลูกขยายขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงบริเวณที่ปัจจุบันเป็นถนนเจริญกรุง มีตรอกซอยให้เดินถึงกันตลอดทั้งสองซีก ซีกหนึ่งลงแม่น้ำ อีกซีกหนึ่งไปออกทุ่งทางบก (กาญจนาภรณ์, 2522, น.65) ในด้านการขยายตัวของสำเพ็งช่วงแรกนั้น จากบันทึกเหตุการณ์ไฟไหม้ในพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ระบุว่าในปี พ.ศ. 2343 เกิดเหตุเพลิงไหม้ขึ้นที่วัดสามปลื้ม ไหม้ตลอดลงไปถึงตลาดน้อยวัดสำเพ็ง ทำให้ตีความได้ว่าชุมชนในเวลานั้นตั้งอยู่ติดกันจากวัดสามปลื้มลงไปถึงวัดสำเพ็งจนทำให้เกิดไฟลามตลอดแนวได้

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นยุคเฟื่องฟูของเศรษฐกิจไทยและการบุกเบิกอุตสาหกรรมแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรการค้าและการเก็บภาษีจำนวนมากถูกผูกขาดโดยพ่อค้าชาวจีน นอกจากบทบาททางการค้าแล้วยังมีชาวจีนจำนวนมากที่หลั่งไหลเข้ามาเป็นกุลิแบกตามท่าเรือหรือรับจ้างงานต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ 4 มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมเพื่อรองรับการขยายตัวของเมือง สำเพ็งจึงกลายเป็นพื้นที่ต่อเนื่องเมืองชั้นนอก เมื่อไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ทำให้การค้าเสรีมากขึ้นและลดการผูกขาดสินค้า ชาวตะวันตกเริ่มมีบทบาททางการค้าแข่งกับชาวจีน ไทยส่งออกผลผลิตเกษตรได้จำนวนมากและมีความต้องการพื้นที่เพาะปลูกเพิ่ม ทางสัญจรทางน้ำยังคงเป็นเส้นทางสำคัญในการลำเลียงผลผลิตออกมา ในขณะเดียวกันชาวตะวันตกที่มีจำนวนและบทบาทมากขึ้นทำให้เกิดการตักต้อนเพื่อเชื่อมบริเวณนอกเมืองซึ่งเป็นที่อยู่ของต่างชาติ เข้ากับพื้นที่ในเมือง ซึ่งมาพร้อมกับความตั้งใจในการพัฒนาที่ดินสองฝั่งถนนของทางการ กระทั่งรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ถนนเริ่มมีความสำคัญ มีการใช้รถเพื่อขนถ่ายสินค้าและสัญจร คลองจึงถูกละเลยและตื้นเขินสกปรก กลายเป็นที่ระบายน้ำหรือถูกถมเป็นถนนไปในที่สุด (ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ, 2525) การขยายตัวของสำเพ็งที่เห็นได้ชัดในทางกายภาพ คือการพัฒนาของพื้นที่หลังการตักต้อนเจริญกรุง ซึ่งเป็นการขยายตัวทางสังคม เศรษฐกิจ และนโยบายการจัดการ

พื้นที่ของรัฐ ที่สะท้อนออกมาในรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงของทางสัญจรและอาคารที่เกิดขึ้นใหม่ โดยสามารถแบ่งช่วงเวลาในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่และตรอกอิศรานุภาพเป็นช่วงต่าง ๆ ดังนี้

1. ก่อนการก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (ก่อน พ.ศ. 2325)
2. รัชกาลที่ 1 – ก่อนตัดถนนเจริญกรุง (พ.ศ. 2325 – 2405)
3. หลังตัดถนนเจริญกรุง – แผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2430 (พ.ศ. 2407 – 2430)

ย่านสำเพ็งในปัจจุบันแม้จะเป็นย่านการค้าขนาดใหญ่ แต่การกระจายตัวของหน้าร้านค้าและความหนาแน่นของการค้าขายจะอยู่บริเวณริมถนนหลัก เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช ถนนสำเพ็งหรือซอยวานิช 1 และถนนทรงวาด ซึ่งเป็นถนนในแนวขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนถนนในแนวขวางกับแม่น้ำที่มีการค้าขายมาก ได้แก่ ถนนราชวงศ์ซึ่งเป็นถนนใหญ่ และตรอกอิศรานุภาพซึ่งเป็นทางเดินเชื่อมระหว่างถนนทรงวาด สำเพ็ง เยาวราช และเจริญกรุงเข้าด้วยกัน ในขณะที่ถนนหรือซอยอื่นที่วางตัวในแนวเดียวกันกับตรอกอิศรานุภาพอย่างตรอกเต้า ถนนมังกร ถนนเยาวพาณิข และตรอกสะพานญวน มีหน้าร้านและกิจกรรมค้าขายน้อย รวมถึงมีรถจอดจำนวนมากเนื่องจากเป็นที่ยู่ออาศัย บริษัท และโกดังเก็บสินค้า

ตรอกอิศรานุภาพเป็นเส้นทางที่มีการสัญจรและใช้พื้นที่ตรอกเป็นหน้าร้านหรือที่ตั้งรถเข็นขายอาหารตลอดแนว เนื่องจากเป็นเส้นทางที่คนใช้เดินลัดเพื่อเชื่อมระหว่างถนนหลัก โดยสามารถแบ่งการเรียกตรอกอิศรานุภาพออกเป็นช่วง ๆ ตามสถานที่สำคัญในบริเวณนั้น เช่น ช่วงตั้งแต่ถนนทรงวาดถึงถนนสำเพ็งในอดีตเรียกตรอกศาลเจ้าเก่าหรือตรอกโรงโคม เนื่องจากผ่านบริเวณศาลเจ้าเล่าปูนเล่ากงและท่าน้ำศาลเจ้าเก่าบริเวณหน้าศาลเจ้า และในอดีตสันนิษฐานว่ามีบ้านที่ทำโคมสำหรับสถานบันเทิงต่าง ๆ ในสำเพ็งอยู่ในตรอกนี้จำนวนมาก ช่วงตรอกที่อยู่ระหว่างถนนสำเพ็งกับถนนเยาวราชและเลยขึ้นไปถึงบริเวณวัดมังกรและวัดคณิกามผล ในอดีตมีชื่อเรียกว่าตรอกเจ้สัวเนียม หรือตรอกอิศรานุภาพ โดยตั้งตามชื่อของชาวจีนเจ้าของตลาดเก่าและที่ดินหลายแปลงในสำเพ็ง โดยเจ้สัวเนียมเป็นต้นตระกูล และพระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม บุนนาค) เป็นลูกเขยของเจ้สัวเนียม ส่วนตรอกบริเวณที่ผ่านวัดพลับพลาชัย เรียกตรอกวัดโคกตามชื่อเดิมของวัด (สุภางค์ จันทวานิช, 2559)

ลักษณะของตรอกอิศรานุภาพในปัจจุบันมีทั้งช่วงที่เป็นทางเดินแคบ รถยนต์ไม่สามารถวิ่งได้ ไปจนถึงทางกว้างเท่ากับถนนหลายช่องทาง ซึ่งอนุมานได้ว่าทางที่แคบนั้นเป็นแนวทางเดินเดิมซึ่งมีการใช้พื้นที่ทั้งสองฝั่งทางเดินอย่างต่อเนื่องมายาวนานทำให้ไม่สามารถขยายให้กว้างกว่าเดิมได้ เช่น ช่วงตรอกโรงโคมบริเวณข้างศาลเจ้าเล่าปูนเล่ากง ในขณะที่บริเวณที่ทางเดินกว้างจะมีความเป็นสาธารณะมากกว่า อาจเป็นทางที่ผ่านพื้นที่ค้าขายหนาแน่นอย่างบริเวณตลาดเก่า หรืออาจจะเป็นเพราะเกิดการขยายแนวทางเดินในภายหลังได้เนื่องจากสองฝั่งยังมีอาคารบ้านเรือนไม่มากนัก

ในอดีตท่าเรือใหญ่ที่สำคัญในย่านสำเพ็งคือท่ากงสีลั้งหรือท่าราชวงศ์ และท่าวัดเกาะหรือท่าสวัสดิ์ในปัจจุบัน การเดินทางหรือขนส่งสินค้าด้วยเรือขนาดเล็กจะเทียบตามท่าเล็ก ๆ ริมน้ำ หรือบริเวณถนนทรงวาดในปัจจุบันด้วยเรือขนาดเล็ก (สุภางค์ จันทวานิช, 2559) ท่าศาลเจ้าเก่าก็เป็นหนึ่งในท่าเรือเล็กที่ใช้ในชุมชน โดยศาลเจ้าเก่าในที่นี้ คือศาลเจ้าเล่าปูนเล่ากงเป็นศาลเจ้าที่ในอดีตอยู่ริมแม่น้ำ หันหน้าออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาที่ท่าน้ำศาลเจ้าเก่า จากคำบอกเล่าของสมชัย กวางทองพาณิชย์ นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสำเพ็ง พบว่าในแผนที่เก่า พ.ศ. 2450 จะเห็นว่าบริเวณศาลเจ้าเก่ามีอาคารถึงสองหลัง สันนิษฐานว่าเป็นศาลเจ้าที่มีเทพประธานสององค์ ซึ่งปัจจุบันได้จัดอยู่ในศาลเจ้าหลังเดียวกันซึ่งเป็นศาลที่สร้างขึ้นใหม่ด้านหน้าหลังเรือศาลเดิมออกและสร้างโรงเรียนเผยอิงแทนใน พ.ศ. 2463 โดยกลุ่มพ่อค้าชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งถือเป็นอีกหนึ่งสถานที่สำคัญต่อย่านสำเพ็งรวมถึงลูกหลานจีนในพื้นที่อื่น ๆ ของกรุงเทพฯ เทพเจ้าปูนเล่ากงเป็นที่นับถือของนักเดินเรือชาวจีนในอดีต เนื่องจากถือว่าเป็นเทพที่ดูแลให้ราษฎรในพื้นที่อยู่อย่างร่มเย็นและค้าขายรุ่งเรือง และเป็นเหมือนเทพเจ้าประจำชุมชนของชาวจีนโพ้นทะเลที่ไม่มีปายวิญญานของบรรพบุรุษปกป้องคุ้มครอง (สยามรัฐออนไลน์, 2560) หลักฐานจากปีที่จารึกไว้บนระฆังของศาลเจ้าคือปี พ.ศ. 2367 หรือปลายรัชกาลที่ 2 ซึ่งถือเป็นศาลเจ้าเล่าปูนเล่ากงที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในขณะนี้

นอกจากศาลเจ้าเล่าปูนเล่ากงแล้วยังมีศาลเจ้าเหล่งบัวเอี้ยของชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งมีป้ายจารึกภาษาจีนซึ่งสันนิษฐานว่าศาลเจ้าน่าจะสร้างในปี พ.ศ. 2331 หรือ พ.ศ. 2391 นอกจากนี้ในป้ายยังระบุอีกว่าคนถวายเป็นคนแซ่เตีย ซึ่งอาจเป็นเจ้สัว

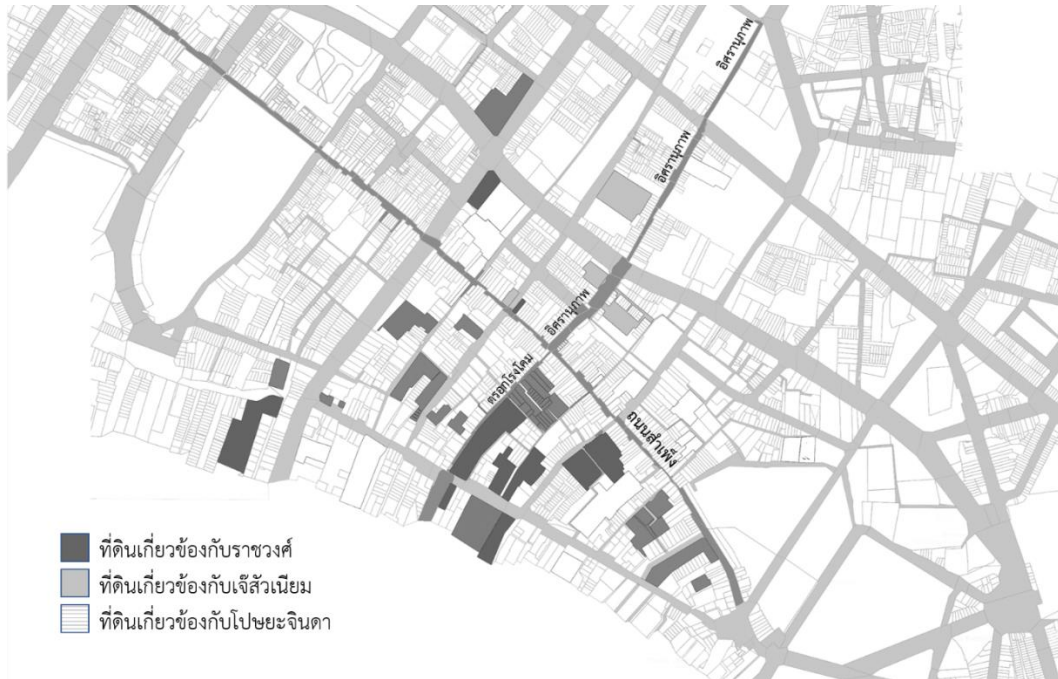
เนียมหรือบิดาของเจ้าสัวเนียมผู้สร้างตลาดเก่า ตลาดเก่าหรือตลาดเจ้าสัวเนียม เป็นตลาดที่ตั้งอยู่บริเวณตรอกอิศรานุภาพตัดกับ ถนนเยาวราช นับเป็นธุรกิจเอกชนที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในสยาม ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2390 โดยเจ้าสัวเนียม ตลาดเก่าแต่เดิม เคยเป็นโรงฆ่าสัตว์ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ และด้านหลังตลาดเป็นแหล่งส่งออกปลาเค็มที่มีชื่อเสียง (สุภาวงศ์ จันทวานิช, 2559) ที่ตั้งของตลาดเก่าเป็นอีกหนึ่งองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้พื้นที่บริเวณนี้มีการค้าขายอย่างหนาแน่นทั้งในตลาดและบริเวณโดยรอบ เนื่องจากเป็นพื้นที่ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาที่มีการขนส่งสินค้าหลากหลายประเภทและมีโกดังสินค้าอยู่ไม่ไกล อีกทั้งยังเข้าถึงได้จากทั้งทางน้ำและทางบก และตั้งอยู่ในชุมชนจีนซึ่งถือว่าเป็นชุมชนที่มีประชากรมาก นอกจากนั้นตรอกอิศรานุภาพยังผ่านตลาดอีกแห่ง คือตลาดใหม่หรือตลาดกรมยุทธศาสตร์ เป็นตลาดบริเวณศาลเจ้าเหล่งบ่วยเอี้ย ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ 7 แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้นตรอกอิศรานุภาพยังคงเป็นเส้นทางหลักในย่าน

เจ้าสัวเนียม หรือพระศรีทรงยศ เป็นชาวจีนแต้จิ๋วแซ่เตีย มีบรรพชนทำสวนปลูกผักอยู่ริมเจ้าพระยาบริเวณท่าราชวรดิษฐ์ ต่อมาเมื่อมีการสร้างพระราชวังจึงย้ายมาอยู่บริเวณสำเพ็ง ทำอาชีพปล่อยกุ๊ยและผูกอากรจนได้ยศเป็น พระศรีทรงยศ (พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, 2547) และมีลูกสาวซึ่งต่อมาได้แต่งงานกับพระยาอิศรานุภาพ หรือเอี่ยม บุนนาค และมีลูกหลานดูแลธุรกิจและที่ดินทรัพย์สินของตระกูลในชื่อของบริษัทไทพูเลย์สมบัติจนถึงปัจจุบัน การประกอบธุรกิจของเจ้าสัวเนียมในสมัยนั้นนอกจากการค้าขายและปล่อยกุ๊ยแล้วยังมีการลงทุนเพื่อพัฒนาที่ดินโดยการให้เช่าตึกแถว นอกจากนี้เจ้าสัวเนียมแล้วยังมี พระอภัยวานิช หรือ จาค เจ้าของท่าเรือโปเส้งและต้นตระกูลโปษะยะจินดา ตระกูลพ่อค้าเก่าแก่ในตลาดน้อยซึ่งเป็นเจ้าของตึกแถวบริเวณหัวมุมถนนสำเพ็งตัดกับตรอกอิศรานุภาพ

นอกจากเหล่าพ่อค้าชาวจีน รัฐบาลก็ต้องการลงทุนกับการพัฒนาที่ดินในย่านชุมชนเช่นกัน เพราะให้ผลตอบแทนเร็ว โดยในรัชกาลที่ 5 ได้มีการตัดถนนเข้าไปในชุมชนที่หนาแน่นอยู่แล้ว ซึ่งราชการจะทยอยดักซื้อที่ดินตามแนวถนนนั้นไว้ล่วงหน้าก่อนจะออกประกาศตัดถนนเพื่อลดความตื่นตระหนกและได้ที่ดินในราคาถูก หลังจากประกาศตัดถนนก็จะจัดซื้อที่ดินสองข้างถนนเพื่อสร้างตึกแถวให้เช่าเป็นรายได้ของกรมพระคลังข้างที่ (ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์, 2557, น.347-380) อาจกล่าวได้ว่ากลุ่มอาคารตึกแถวและแปลงที่ดินแบบซอยย่อยที่พบเห็นนั้นมีส่วนหนึ่งที่เกิดจากการพัฒนาที่ดินในยุคที่ชุมชนเริ่มขยายตัว ทำให้เกิดความต้องการพื้นที่หน้าร้านในบริเวณชุมชนที่คนเยอะ หรือบริเวณศูนย์กลางการค้าของพื้นที่เพื่อประกอบธุรกิจ การถือครองและพัฒนาแปลงที่ดินจึงสามารถเป็นตัวบ่งชี้หนึ่งในการระบุความเป็นศูนย์กลางของชุมชนได้

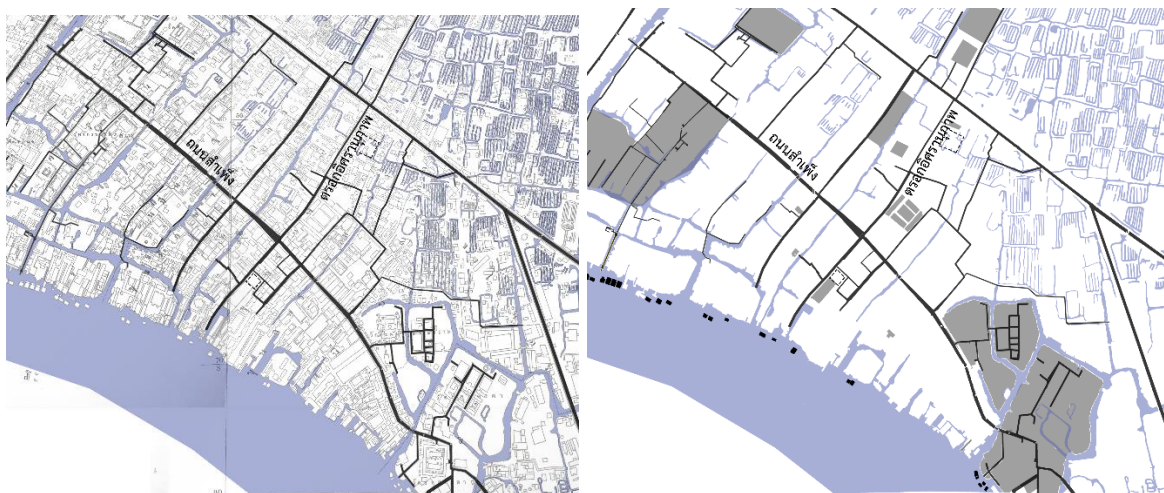

ภาพ 3 แผนที่แสดงความหนาแน่นของอาคาร บนแผนที่ฐาน 2430
ที่มา: แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 ดัดแปลงโดยผู้วิจัย

ภาพ 4 แผนที่แสดงการถือครองที่ดินในย่านสำเพ็ง จากการสุ่มตัดโน้ตแปลงที่ดิน
ที่มา: ระบบค้นหารูปแปลงที่ดิน โดยกรมที่ดิน ดัดแปลงโดยผู้วิจัย

จากการศึกษาแผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2430 พบว่าตรอกอิศรานุภาพเป็นเส้นทางเดินแนวขวางที่อยู่ระหว่างทางน้ำ คือ คลองมังกร และคลองโรงกระทะ และมีตรอกบริเวณใกล้เคียงคือตรอกชัยภูมิหรือตรอกแดง ซึ่งเป็นทางเดินรองในบริเวณชุมชน คลองในย่านสำเพ็งในช่วงเวลานั้นยังเป็นคลองที่ใช้ทำเกษตร โดยจะนำน้ำจากแม่น้ำมาใช้เพื่อสัญจร ลำเลียงผลผลิต และดึงน้ำเข้าลำประโดงของสวนเพื่อปลูกต้นไม้ โดยจะแบ่งพื้นที่เป็นขัณฑ์สวนซึ่งเป็นหน่วยย่อยในการทำสวน และแนวเส้นแบ่งแต่ละขัณฑ์สวนจะเป็นแนวทางเดินบนดิน ซึ่งอาจพัฒนาเป็นแนวทางเดิน ตรอก หรือถนน (สมใจ นิ่มเล็ก, 2545) จึงมีความเป็นไปได้ที่ตรอกอิศรานุภาพและที่ดินโดยรอบแต่เดิมเป็นแนวคันดินระหว่างขัณฑ์สวนสองฝั่ง คือฝั่งหนึ่งรับน้ำจากคลองมังกร และอีกฝั่งหนึ่งจากคลองโรงกระทะ

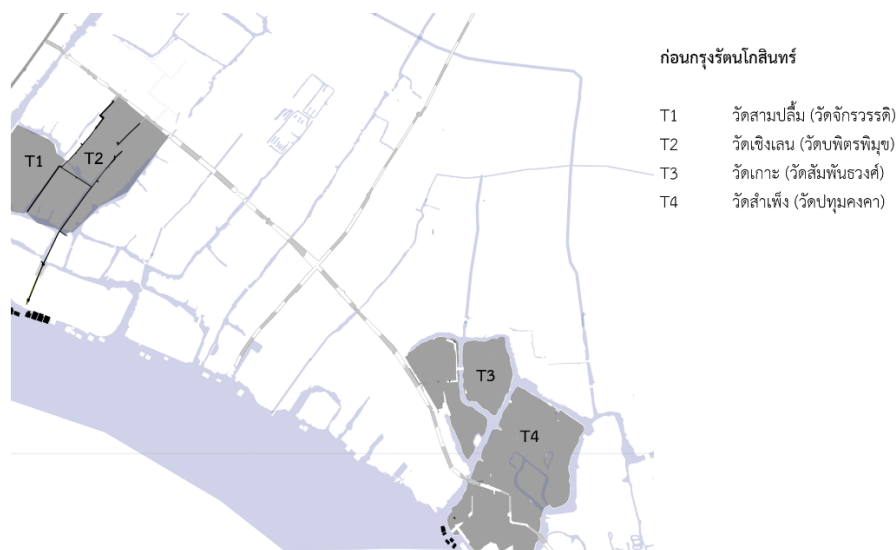

ภาพ 5 แผนที่แสดงทางสัญจร แนวขัณฑ์สวน และสถานที่สำคัญ บนแผนที่ฐาน พ.ศ.2430
ที่มา: แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 ดัดแปลงโดยผู้วิจัย

จากการเรียบเรียงข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และการทบทวนวรรณกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับตรอกอิศรานุภาพและย่านสำเพ็งในช่วงเวลาก่อนมีแผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2430 สามารถจัดทำแผนที่อย่างง่ายลงบนแผนที่ฐาน ปี พ.ศ. 2430 เพื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางสัญจรและสถานที่สำคัญ โดยแบ่งตามช่วงเวลา ดังนี้ ช่วงระหว่างรัชกาลที่ 1 ถึงก่อนตัดถนนเจริญกรุง และช่วงหลังตัดถนนเจริญกรุงเสร็จจนถึงปีที่จัดทำแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430

1. ก่อนการก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (ก่อน พ.ศ. 2325)

สำเพ็งยังเป็นทางดินธรรมดาที่ใช้เดินเชื่อมวัดริมแม่น้ำ คือวัดสามปลื้มและวัดเชิงเลน ไปยังวัดสำเพ็งซึ่งถูกทิ้งร้างในช่วงก่อนรัชกาลที่ 1 จะย้ายพระนครมา และเชื่อมต่อไปยังวัดริมน้ำอื่น ๆ พื้นที่บริเวณนอกกำแพงเมืองส่วนใหญ่เป็นที่รกร้างและที่สวน มีการขุดลำประโดงและคลองเพื่อให้น้ำทำสวน พื้นที่ระหว่างทางน้ำจะเป็นชนิดสวนและแนวคันดินระหว่างแต่ละสวน เกิดเป็นแนวทางเดินระหว่างสวน ตรอกอิศรานุภาพเป็นแนวทางเดินดินที่เกิดจากชนิดสวนของคลองโรงกระทะซึ่งตรงขึ้นไปถึงบริเวณถนนเจริญกรุงในปัจจุบัน และคลองมังกรที่ลึกเลยเข้าไปถึงพื้นที่สวนบริเวณวัดพลับพลาชัยในปัจจุบัน จึงอนุมานได้ว่าแนวทางเดินข้างชนิดสวนอาจลึกเข้าไปถึงบริเวณนั้นเช่นกัน

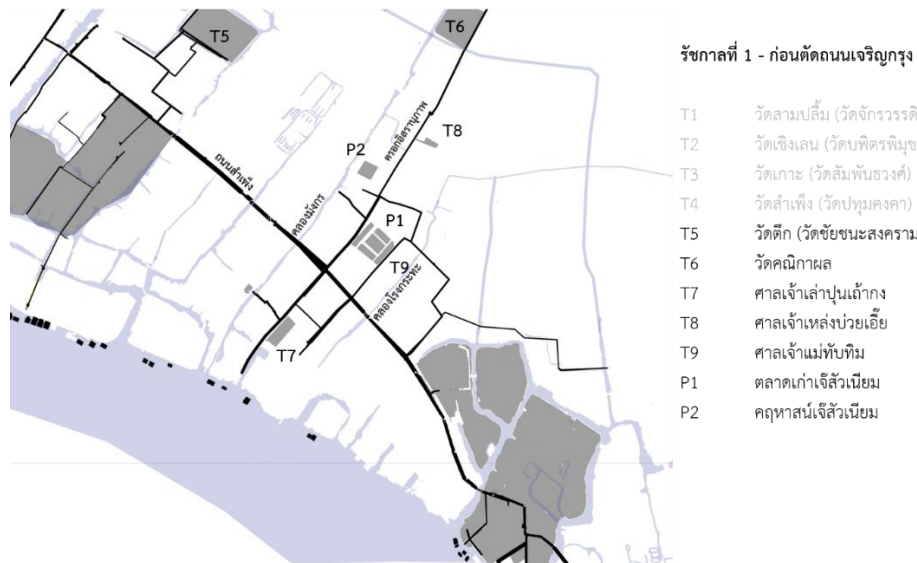

ภาพ 6 แผนที่แสดงเส้นทางและสถานที่สำคัญของชุมชน ช่วงก่อนการก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (ก่อน พ.ศ. 2325)

ที่มา: ผู้วิจัย

2. รัชกาลที่ 1 – ก่อนตัดถนนเจริญกรุง (พ.ศ. 2325 – 2405)

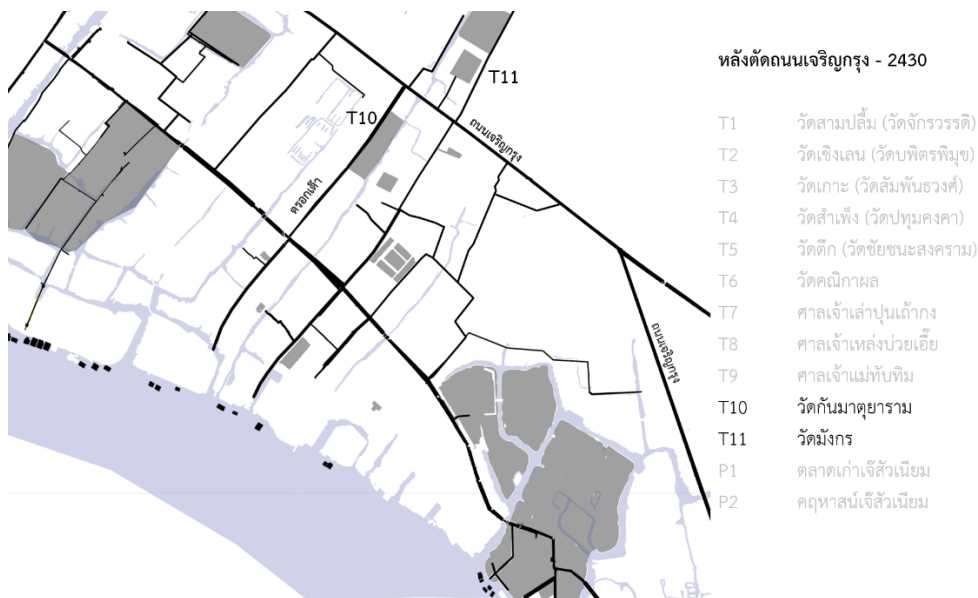
ถนนสำเพ็งมีคนจีนย้ายเข้ามาอยู่และปูอิฐทางเดินให้ดีขึ้นกว่าทางดินเดิม เริ่มมีวัดและศาลเจ้าในชุมชน มีการสัญจรทั้งทางน้ำและทางบก โดยตรอกอิศรานุภาพใช้สัญจรเชื่อมจากชุมชนลงมายังแม่น้ำเจ้าพระยา และเชื่อมจากชุมชนขึ้นไปยังพื้นที่สวนบริเวณวัดพลับพลาชัยซึ่งเป็นวัดตั้งแต่ก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ผ่านศาลเจ้าเล่าปุนเถ่ากง ตลาดเจี๊ยะเนียมหรือตลาดเก่าในปัจจุบัน และผ่านศาลเจ้าเหล่งบายเอี้ยที่สร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาพ 7 แผนที่แสดงเส้นทางและสถานที่สำคัญของชุมชน ช่วงระหว่างรัชกาลที่ 1 ถึงก่อนตัดถนนเจริญกรุง
ที่มา: ผู้วิจัย

3. หลังตัดถนนเจริญกรุง – แผนที่กรุงเทพฯ ปี 2430 (พ.ศ. 2407 – 2430)

มีการตัดถนนเจริญกรุงเพื่อเชื่อมต่อพื้นที่ในเมืองออกไปยังพื้นที่ของชาวตะวันตกนอกเมือง รวมถึงมีการตัดคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเป็นเหมือนคลองรอบกรุงใหม่ ทำให้พื้นที่ย่านสำเพ็งกลายเป็นเมืองชั้นนอก ไม่ใช่พื้นที่นอกเขตเมืองอย่างเดิม การขยายตัวของชุมชนในบริเวณนี้ทำให้มีอาคารและการพัฒนาที่ดินริมถนนมากขึ้น มีร้านค้าหลายร้านย้ายจากในตรอกออกมาเช่าตึกแถวริมถนนเพื่อค้าขาย แต่ตลาดเก่ายังคงเป็นตลาดสำคัญ และศาลเจ้ายังคงเป็นสถานที่สำคัญของชุมชน

ภาพ 8 แผนที่แสดงเส้นทางและสถานที่สำคัญของชุมชน ช่วงหลังตัดถนนเจริญกรุง ถึงการจัดทำแผนที่กรุงเทพฯ 2430
ที่มา: ผู้วิจัย

สรุปผล

ตรอกอิศรานภาพ เป็นทางสัญจรที่สำคัญในย่านสำเพ็งซึ่งอยู่ในแนวขวางกับถนนสำเพ็ง โดยวางตัวขนานไปตามแนวคลองมังกรและคลองโรงกระทะ มีพื้นฐานตั้งอยู่บนแนวทางเดินเดิมระหว่างขัณฑ์สวนของคลองมังกรและคลองโรงกระทะ ตั้งแต่ก่อนมีชาวจีนย้ายมา เมื่อชุมชนสำเพ็งมีความหนาแน่นมากขึ้นและมีการใช้งานทางเดินมากขึ้นจึงมีการพัฒนาเป็นทางเดินที่ชัดเจน และการตัดถนนเจริญกรุงในรัชกาลที่ 4 ยิ่งทำให้ย่านสำเพ็งมีความหนาแน่นมากขึ้นโดยเฉพาะที่ดินริมถนนที่ถูกพัฒนาเป็นตึกแถว ความสำคัญของตรอกนอกจากจะเป็นทางเดินในแนวที่เชื่อมแม่น้ำกับภายในชุมชนแล้ว ตรอกอิศรานภาพยังเป็นเส้นทางที่เชื่อมสถานที่สำคัญของชุมชนเข้าด้วยกัน ตั้งแต่ทำน้ำศาลเจ้าเก่า ศาลเจ้าเล่าปุนเล่ากัง โรงเรียนเผยอิง ตลาดเก่า ตลาดใหม่ ศาลเจ้าเหล่งบัวเอี้ย และวัดมังกร ซึ่งล้วนเป็นสถานที่สำคัญทั้งต่อย่านสำเพ็ง ต่อชาวจีนโพ้นทะเลในกรุงเทพฯ และต่อคนทั่วไปที่เข้ามาซื้อขายในพื้นที่ ด้วยการวางตัวของตรอกในแนวขวางกับเส้นทางสัญจรสำคัญทั้งในต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คือแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนสำเพ็ง และในช่วงหลังจากนั้น คือถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช และถนนทรงวาด ทำให้ตรอกถูกใช้เพื่อเชื่อมการสัญจรทั้งทางน้ำและทางบกเข้าด้วยกัน ทั้งการขนถ่ายสินค้าและการเดินทางของคนเพื่อตัดผ่านพื้นที่ชุมชนระหว่างถนนใหญ่ นอกจากนี้ยังสามารถเน้นย้ำความสำคัญของตรอกได้จากการพัฒนาที่ดินของทั้งทางการและพ่อค้าชาวจีนที่มีอิทธิพลในเวลานั้น โดยการสร้างตึกแถวให้เช่าในพื้นที่ชุมชนหนาแน่นหรือมีแนวโน้มที่จะพัฒนาเป็นศูนย์กลางของชุมชนในอนาคต นอกจากนี้การพัฒนาพื้นที่ในเวลาที่แตกต่างกันในอดีตก็มีผลทำให้ลักษณะความกว้างและการใช้งานของตรอกในปัจจุบันแตกต่างกัน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงพื้นฐานของตรอกอิศรานภาพในครั้งนี้เป็นเพียงการศึกษาพื้นที่ตรอกตรอกหนึ่งในย่านที่มีตรอกลัดจำนวนมากอย่างย่านสำเพ็ง ซึ่งแต่ละตรอกก็มีพื้นฐานและความสำคัญที่ทั้งเหมือนและต่างกันไปตามปัจจัยทางกายภาพอย่าง ตำแหน่ง บริบทของที่ตั้งเดิม สถานที่สำคัญและชุมชนตามทาง และการพัฒนาที่ดินสองข้างทาง ซึ่งอาจมีการเปลี่ยนแปลงสำคัญเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ต่าง ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นตั้งแต่คนจีนย้ายมา มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษม มีการตัดถนนเจริญกรุง หรือตามเหตุการณ์สำคัญอื่น ๆ ในพื้นที่ เกิดเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้ตรอกดังกล่าวมีลักษณะอย่างที่พบเห็นในปัจจุบัน จึงควรมีการศึกษาทั้งในระดับย่านโดยรวมและในระดับตรอกย่อยเพื่อทำความเข้าใจถึงที่มาและบทบาทความสำคัญที่เส้นทางนั้นมีต่อย่านในช่วงเวลาต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นฐานข้อมูลประกอบการออกแบบและวางผังย่านต่อไป

บรรณานุกรม

- กาญจนาคนพันธุ์. (2522, สิงหาคม - กันยายน). สามเพ็ง. *วารสารเมืองโบราณ*, 5(6), 65.
- ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์. (2557). การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนายสยาม. *วารสารหน้าจั่ว*, 347 - 380.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1* (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- เทิดศักดิ์ เตชะกิจจกร. (2553). ลักษณะและการเปลี่ยนแปลงสัณฐานของเครือข่ายลำคลองในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2450-2550. *วารสารวิชาการสถาปัตยกรรมศาสตร์*, 1, 67 - 82.
- ปิยนารถ บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และ สุวัฒนา ธาดานิติ. (2525). *คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี* (พ.ศ. 2325-2525) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. (2547). *ลูกจีน หลานมอญ ในกรุงเทพฯ* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพมหานคร: สารคดี.
- ศิริวัฒน์ สารเชตต์. (2552). *การเปลี่ยนแปลงทางน้ำที่ส่งผลต่อรูปแบบเมืองกรุงเทพฯ*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นปริญญาตรี, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- สมใจ นิมเล็ก. (2545). *สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เรือนชาวสวน* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สยามรัฐออนไลน์. “ปูนเก่า-ตึกเก่า” เทพผู้คุ้มครองบ้าน-ชุมชนชาวจีนโพ้นทะเล. สืบค้นเมื่อ 10 มีนาคม 2564, จาก สยามรัฐออนไลน์ <https://siamrath.co.th/n/23558>
- สิงหนาท แสงสีหนาท. (2563). ถิ่นที่วิวัฒน์จากคลองลัดถึงขอยลัด: ความเป็นเมืองที่ถูกปรับเปลี่ยนจากเมืองฐานน้ำสู่เมืองฐานบกของกรุงเทพ. *วารสารหน้าจั่ว*, 17, 92 - 125.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2559). *สามเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพมหานคร* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.